

An Analysis of the Doctrinal-theological Propositions of the Holy Qur'an about Environmental Health; A Qualitative Critical Review of Keith Thomas's Perspective

Abbas Bakhshandeh-Bali

Department of Islamic Education, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

*Correspondence should be addressed to Dr. Abbas Bakhshandeh-Bali; Email: a.bakhshandehbali@umz.ac.ir

Article Info

Received: Nov 16, 2020

Received in revised form:

Dec 22, 2020

Accepted: Feb 2, 2021

Available Online: Jun 22, 2022

Keywords:

Environment

Religion

Health

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.32897>

Abstract

Background and Objective: Some theorists consider the teachings of religions to be the main cause of environmental crises. For example, Keith Thomas refers to some verses of the Holy Qur'an and considers them to be the cause of various environmental damages. The main purpose of this research is to critically examine the views of Keith Thomas. In this critical study, an attempt has been made to use the doctrinal-theological propositions of the Holy Qur'an with a qualitative approach.

Methods: This qualitative study was conducted with a content analysis approach to critique the perspectives of Keith Thomas. In this study, data were collected using in-depth interviews with 18 experts. In the first stage, each of the experts who specialized in this issue was interviewed and after recording and analysis, the research was written. The author reported no conflict of interests in this study.

Results: The research findings indicate that each of the interviewed experts criticized Keith Thomas based on the Quranic teachings. According to them, Keith Thomas has not been able to properly and correctly understand the exact meanings of "divine caliphate on earth", "human nobility among creatures" and "human ownership and freedom".

Conclusion: According to what is used in the doctrinal teachings of the Holy Qur'an, Keith Thomas did not gain an understanding of the relationship between Islam and the environment. There are various guidelines in the Holy Qur'an such as "responsibility", "justice", "right will and authority", "consciousness of creatures" and "unity of existence", the application of which will lead to greater protection and prosperity of the environment. Given that no writing has been observed on this issue, the study has addressed a new issue.

Please cite this article as: Bakhshandeh-Bali A. An Analysis of the Doctrinal-theological Propositions of the Holy Qur'an about Environmental Health; A Qualitative Critical Review of Keith Thomas's Perspective. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2022;8(2):150-162. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.32897>

Summary

Background and Objective

On the one hand, modernity has brought remarkable achievements to human life in the scientific and practical fields that cannot be ignored. On the other hand, there are injuries for which the causes must be investigated. One of the most important harms of the modern world is related to the environment. There are various

damages in areas such as water, soil, air, plants and animals, sometimes referred to as "environmental crises".

One of those views was put forward by Keith Thomas, a professor of history in the United Kingdom. In his view, he refers to the verses of the Holy Qur'an as the source of harm. The main point of this article is to critically examine Keith Thomas' view on accusing the Holy Qur'an of being the main cause of the environmental crisis and to show that understanding the teachings of

the Holy Qur'an and practicing them can make a person prosper in different areas.

Methods

A qualitative approach to content analysis was used to explain the experts' answers. The participants in this study, who were experts in this field, were professors with expertise. Semi-structured individual interviews were used to collect data. All interviews were conducted by a researcher. All interviews were recorded. Of course, in an interview that was not allowed to be recorded, the contents were recorded. In a semi-structured individual interview, the researcher guided the interview process to obtain the desired information by asking a few general questions about Keith Thomas's views on the destructive role of the Holy Qur'an in environmental crises. The individual interview continued until data saturation was obtained.

Results

This qualitative research, which was conducted with a content analysis approach, continued until data saturation. Findings from interviews with the experts show that Keith Thomas has failed to gain a proper understanding of the Qur'anic teachings. To prove this claim, Keith Thomas's claim and then its critique are explained in order.

Lynn White was one of the thinkers who attacked the biblical teachings of Christianity and Judaism by writing an article entitled "The Historical Rooting of Our Ecological Crisis," published in 1967. Then, Keith Thomas, who graduated with a degree in history, published a book in the United Kingdom in 1983, generalizing Lynn White's claim to Islam. In this book, she explains that these biblical phrases cause human beings to freely destroy the environment.

- Divine Caliphate on Earth

According to the Holy Qur'an, the only being that can be the "Caliph of the Supreme Being on earth" is man. From the point of view of the Qur'anic teachings, the divine caliphate on earth does not mean absolutism in the performance of activities, but a person who becomes a successor must behave properly in his work towards anything, even the environment. Therefore, harming the environment is not compatible with those concepts.

- Human dignity

One of the terms used in the verses quoted by Keith Thomas to misunderstand his view is "human nobility". He imagined that the Holy Qur'an has always given human superiority, and this means prescribing everything, including the

destruction of the environment. When man attains a degree of knowledge of God and servitude, he must serve the people. Serving creation has a general meaning and includes various creatures such as plants, animals and humans. Such a human being, who has acquired his dignity, tries not only to avoid harming the creatures, including the environment, but also to try to make each creature grow and flourish. If there is an obstacle on their path, it will be removed.

- Human ownership and freedom

Another term that misunderstands the misunderstanding of environmental degradation is "human property and freedom". The real owner of the world is God the Almighty, and what is stated in the Holy Qur'an about human property means the use of nature, not destruction and crisis in it. Therefore, ownership does not mean absolute freedom

Conclusion

According to the discussions, Keith Thomas is one of the theorists who Expand the main cause of environmental crises to the Holy Qur'an. One of the drawbacks of his view is that he has failed to gain a proper understanding of the teachings cited in the Holy Qur'an. Keith Thomas conceived that man's "caliphate" of God, mentioned in some verses of the Holy Qur'an, means a permanent and absolute caliphate through which man do anything while this is not the case. The correct meaning of the term is that man must manifest the attributes of the Supreme Being. Such a person does not destroy the environment or create a crisis. Such is the "dignity" of man. These words do not mean doing things absolutely. Rather, it means that the people who reach this position avoid excesses and do the right things.

Acknowledgements

I am thankful to all the people who helped the researcher in conducting this research.

Funding

According to the author of the article, this research was not sponsored.

Conflict of interest

The author of the article did not report any conflict of interest in the various stages of preparing the article.

References

1. Mohaghegh Damad M. Elahiat-e Mohit-e Zist. 2 ed. Tehran: Moasseseh Pazuheshi Hekmat va Falsafeh Iran; 2015. (Full Text in Persian)

2. Bakhshandeh-Bali A. Andish-e Islami 1 (Shenakht-e Aghaz va Anjam-e Hasti). Qom: Daftar-e Nashr-e Maaref; 2018. (Full Text in Persian)
3. Pouyman L. Akhlagh-e Ziste Mohiti, Translated by Mostafa Malekian, Mohsen sulasi, Abbas Mokhber, Mohammad Ghaed, Moghdeh Daghighi, Hadi Ghobraei, Shojaei Mansooreh.
4. Thomas K. Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800: Penguin UK; 1991. (Full Text in Persian)
5. The Holy Quran. Translated by Mehdi Elahi Ghomshei. Qom: Imam Ali Ebne Abi Taleb; 2010. (Full Text in Arabic)

تحليل المقولات العقائدية/الكلامية في القرآن الكريم حول سلامة البيئة دراسة نقدية في آراء كيت توماس

عباس بخشندهبالي ID

قسم العلوم الإسلامية، كلية العلوم الدينية، جامعة مازندران، بابلسر، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى الدكتور عباس بخشندهبالي؛ البريد الإلكتروني: a.bakhshandehbali@umz.ac.ir

معلومات المادة

الوصول: ٣٠ ربيع الأول ١٤٤٢

وصول النص النهائي: ٧ جمادى الأولى ١٤٤٢

القبول: ١٩ جمادى الثاني ١٤٤٢

النشر الإلكتروني: ٢٢ ذي القعدة ١٤٤٣

الكلمات الرئيسية:

البيئة

الصحة

الدين

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: يرى بعض المنظرين وأصحاب الرأي أنّ الكوارث البيئية التي يشهدها العالم هي نتاج تعاليم الأديان. على سبيل المثال يشير كيت توماس إلى بعض آيات القرآن الكريم ويزعم أنّ هذه الآيات كانت سبباً في حدوث كوارث بيئية مختلفة. تسعى هذه الدراسة أن تقدم نقداً علمياً لآراء كيت توماس. كما تركز هذه الدراسة على المقولات العقائدية/الكلامية في القرآن الكريم وتشرح المقولات القرآنية في هذا الشأن.

منهجية البحث: تهدف هذه المقالة النوعية لنقد آراء كيت توماس من خلال تحليل مضمون آرائه ونظرياته. أما معطيات الدراسة والمصادر التي اعتمدت عليها فهي نتيجة مقابلات معمقة مع خبراء هذا المجال وتحليل نظرياتهم. ففي المرحلة الأولى أجريت مقابلة مع جميع الأفراد المشاركين في الدراسة كل على حدة واستخراج النتائج من المقابلات. فإنّ مؤلفي البحث لم يشيروا إلى أي تضارب في المصالح.

المعطيات: أفادت نتائج البحث أن كل الخبراء المشاركين في الدراسة تناول آراء كيت توماس من وجهة نظره ومن منطلق المبادئ الكلامية في القرآن الكريم. وأكد الخبراء أنّ كيت توماس عجز على ما يبدو عن معرفة بعض المقولات الأساسية معرفة معمقة و دقيقة. مقولات مثل «خلافة الله على أرضه»، و«الإنسان أشرف المخلوقات»، و«حرية الإنسان وحقوق الملكية» بقيت في حالة من الغموض بالنسبة إلى كيت ولم يستطع معرفتها معرفة دقيقة.

الاستنتاج: نظراً إلى تعاليم العقائدية والكلامية في القرآن الكريم، لم يستطع كيت توماس فهم الإسلام وعلاقته بالبيئة. فتّمّة إرشادات ونصائح مثل «قبول المسؤولية»، و«بسط العدل»، و«الدقة في الإختيار الصحيح»، و«الإعتقاد بوجود شعور وفهم للكائنات»، و«وحدة الوجود» في القرآن الكريم يمكن في حال استخدامها أن تحافظ على البيئة وتوصونها من التغيرات المناخية وغيرها من الأضرار البيئية. وبالنظر إلى أنّ أيّاً من الباحثين لم يتطرق إلى هذا المجال، فإن الدراسة توصلت إلى نتائج جديدة جديرة بالاهتمام.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Bakhshandeh-Bali A. An Analysis of the Doctrinal-theological Propositions of the Holy Qur'an about Environmental Health; A Qualitative Critical Review of Keith Thomas's Perspective. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2022;8(2):150-162. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.32897>

واکاوی گزاره‌های اعتقادی-کلامی قرآن کریم درباره سلامت محیط زیست؛ مطالعه کیفی در نقد دیدگاه کیت توماس

عباس بخشنده‌بالی

گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
*مکاتبات خطاب به دکتر عباس بخشنده‌بالی؛ رایانامه: a.bakhshandehbali@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۲۶ آبان ۱۳۹۹

دریافت متن نهایی: ۲ دی ۱۳۹۹

پذیرش: ۱۴ بهمن ۱۳۹۹

نشر الکترونیکی: ۱ تیر ۱۴۰۱

واژگان کلیدی:

دین

سلامت

محیط زیست

چکیده

سابقه و هدف: برخی از نظریه‌پردازان علت اصلی ظهور بحران‌های محیط زیست را آموزه‌های ادیان می‌دانند. برای نمونه کیت توماس به بخشی از آیات قرآن کریم اشاره می‌کند و آن را موجب شکل‌گیری آسیب‌های مختلف زیست‌محیطی قلمداد می‌کند. هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی انتقادی دیدگاه کیت توماس بود. در این بررسی انتقادی تلاش شده است از گزاره‌های اعتقادی-کلامی با محوریت گزاره‌های قرآن کریم استفاده شود.

روش کار: این مطالعه کیفی با رویکرد تحلیل محتوا در جهت نقد دیدگاه کیت توماس صورت گرفته است. در این مطالعه، داده‌ها با استفاده از مصاحبه‌های عمیق انفرادی با ۱۸ نفر از خبرگان گردآوری شده است. در مرحله نخست با هر یک از خبرگان که متخصص در این مسئله بودند مصاحبه‌ای انجام شد و پس از ثبت و تحلیل، نگارش تحقیق صورت گرفت. مؤلف مقاله تضاد منافی گزارش نکرده است.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که هر یک از خبرگان با توجه به مبانی کلامی قرآن کریم به بخشی از نقد کیت توماس پرداخته‌اند. به اعتقاد آنان کیت توماس نتوانسته است معانی دقیق و صحیح هر یک از «خلافت الهی در زمین»، «اشرفیت انسان در میان مخلوقات» و «مالکیت و آزادی انسان» را به نیکی درک کند.

نتیجه‌گیری: با توجه به آنچه از آموزه‌های اعتقادی-کلامی قرآن کریم استفاده می‌شود، کیت توماس نتوانسته است به درک درستی از رابطه اسلام و محیط زیست دست یابد. رهنمون‌های مختلفی مانند «مسئولیت‌پذیری»، «عدالت‌ورزی»، «اراده و اختیار درست»، «ذی‌شعور بودن مخلوقات» و «وحدت وجود» در قرآن کریم وجود دارد که به‌کارگرفتن آنها موجب حفاظت و شکوفایی بیشتر محیط زیست می‌شود. با توجه به اینکه هیچ نوشتاری درباره این مسئله مشاهده نشده، تحقیق حاضر دارای مسئله‌ای نو است.

استناد مقاله به این صورت است:

Bakhshandeh-Bali A. An Analysis of the Doctrinal-theological Propositions of the Holy Qur'an about Environmental Health; A Qualitative Critical Review of Keith Thomas's Perspective. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2022;8(2):150-162. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.32897>

مقدمه

تجدد^۱ از یک سو دستاوردهای چشمگیری برای زندگی بشر در حوزه‌های علمی و عملی به ارمغان آورده است که نمی‌توان از آن چشم پوشید. از سویی دیگر، آسیب‌هایی نیز مشاهده می‌شود که علل آن باید بررسی شود. یکی از مهم‌ترین آسیب‌های جهان نوین مرتبط با حوزه محیط زیست است؛ آسیب‌های مختلف در بخش‌هایی نظیر آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات که گاهی با عنوان «بحران‌های محیط زیست» از آنها یاد می‌شود. یکی از مهم‌ترین راهکارهای پیشگیری و حل آسیب‌های یادشده، یافتن علل بروز آن است. اگر بتوان سرچشمه بروز آسیب‌های محیط زیست را یافت، بخش‌های قابل توجهی از آن کنترل خواهد شد. دیدگاه‌های مختلفی دربارهٔ علل آسیب‌های محیط زیست مطرح شده است. یکی از این دیدگاه‌ها را کیت توماس^۲ استاد رشته تاریخ در انگلستان مطرح کرده است. وی در این دیدگاه آیات قرآن کریم را سرچشمه آسیب‌ها می‌داند (۱).

درک صحیح اصطلاحات مختلف به‌ویژه اصطلاحات مقدس دینی اهمیت بسزایی دارد. گاهی در برخی از نوشته‌ها با تعبیرهایی مواجه می‌شویم که درک نادرستی را منتقل می‌کنند. برای نمونه برخی از اندیشمندان اصطلاحاتی مانند «خلافت الهی در زمین»، «اشرافیت انسان در میان مخلوقات» و «مالکیت و آزادی انسان» را از قرآن کریم مسبب اصلی بحران‌های زیست‌محیطی تلقی نموده‌اند. با توجه به اینکه کیت توماس به این درک نادرست دست یافته است و آموزه‌های قرآن کریم را علت اصلی استفاده نادرست انسان‌ها از محیط زیست و تخریب آن می‌داند، ضرورت دارد به بررسی انتقادی این نظریه پرداخته شود. بنابراین، مسئله اصلی این نوشتار، بررسی انتقادی دیدگاه کیت توماس دربارهٔ متهم‌نمودن قرآن کریم به‌عنوان عامل اصلی بحران محیط زیست است. درحالی‌که به نظر می‌رسد درک درست آموزه‌های قرآن کریم و عمل به آنها می‌تواند انسان را در بخش‌های مختلف به شکوفایی برساند (۲). در این پژوهش، به توصیف و تحلیل گزاره‌های اعتقادی-کلامی قرآن کریم با رویکردی انتقادی به نظریه کیت توماس توجه شده است.

روش کار

این مطالعه کیفی با رویکرد تحلیل محتوا در جهت نقد دیدگاه کیت توماس صورت گرفته است. در این مطالعه، داده‌ها با استفاده از مصاحبه‌های عمیق انفرادی با ۱۷ نفر از خبرگان گردآوری شده است. مشارکت‌کنندگان این پژوهش که استادان دارای تخصص در رشته خود بودند به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. با توجه به میان‌رشته‌ای بودن مسئله اصلی این مقاله، تلاش شد از متخصصان چند رشته استفاده شود. هفت مصاحبه‌شونده از خبرگان متخصص در مباحث علم کلام بودند. هفت خبره نیز در رشته علوم قرآن و حدیث تخصص داشتند. سه خبره دیگر متخصص مباحث محیط زیست بودند. برای گردآوری داده‌ها از مصاحبه فردی نیمه‌ساختاریافته استفاده شد. همه مصاحبه‌ها ضبط شد. البته در مصاحبه‌ای که اجازه ضبط داده نمی‌شد، مطالب یادداشت می‌شد. در مصاحبه، پژوهشگر با طرح چند سؤال کلی دربارهٔ دیدگاه کیت توماس دربارهٔ نقش مخرب قرآن کریم در بحران‌های محیط زیست، جریان مصاحبه را برای دستیابی به اطلاعات مورد نظر هدایت کرد. مصاحبه فردی تا حصول اشباع داده‌ها ادامه یافت. پرسش‌های مورد نظر در مسئله تحقیق به‌صورت کلی طرح می‌شد و در ادامه از مشارکت‌کنندگان خواسته می‌شد آزادانه تجربیات و اندیشه‌های خود را دربارهٔ آن تبیین نمایند. هر مصاحبه به شناخت بهتر مسئله مورد بررسی پژوهشگر منجر می‌شد. پس از انجام مصاحبه‌ها، نقد و بررسی صورت می‌گرفت و نقاط قوت و ضعف آنها بررسی و در مصاحبه‌های بعدی لحاظ می‌شد. اطلاعات به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها پس از دست‌نویس و مرور کدگذاری به‌روش تحلیل محتوا با رویکرد کیفی از نوع قراردادی، تجزیه و تحلیل شد. کدها چندبار بازخوانی شدند و بر اساس تشابه و تناسب بیان‌کننده موضوع واحد در یک دسته یا طبقه قرار گرفتند. سپس، با ادغام کدهای مشابه طبقه‌بندی شدند. کدهای سطوح مختلف شکل گرفت. درنهایت، طبقه‌بندی وسیع پدید آمد و درون‌مایه بحث‌ها ظاهر شد. کدهای به‌دست‌آمده از تحلیل داده‌ها تا پایان نگارش تحقیق، همواره بازنگری و اصلاح می‌شد. کدهای اولیه مستخرج، طی فرایند تحلیل و مقایسه مداوم داده‌ها تقلیل یافت و درنهایت طبقه‌ها و زیرطبقه‌ها دربارهٔ بررسی دیدگاه کیت توماس در اتهامی که به قرآن کریم وارد کرده است با رویکرد عقلی و کلامی انتزاع شد.

در شروع مصاحبه‌ها، پژوهشگر ضمن معرفی خود و توضیح اهداف پژوهش از خبرگان درخواست کرد تا فرم مشخصات و رضایت‌نامه را تکمیل کنند. پیش از ضبط مصاحبه، اجازه آن

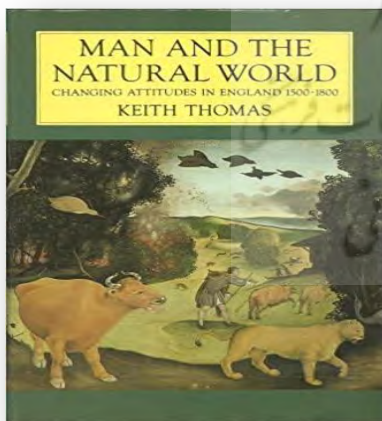
^۱ modernity

^۲ Keith Thomas

گفت: «عقلی که از جانب خدا به انسان داده شده است حکم می‌کند که اگر انسان‌ها به خدای تعالی و قرآن کریم اعتقاد دارند، باید به مسئولیت و تکلیف خود در زمینهٔ محیط زیست نیز عمل کنند. چنین انسانی است که از شرافت و قرب الهی برخوردار است» (خبرهٔ شمارهٔ ۶؛ متخصص در علم فلسفه و کلام اسلامی).

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش کیفی که با رویکرد تحلیل محتوا انجام شد، تا زمان اشباع داده‌ها ادامه یافت. یافته‌های مصاحبه با خبرگان نشان می‌دهد که کیت توماس نتوانسته است به درک صحیحی از آموزه‌های قرآنی دست یابد. برای اثبات این ادعا، به ترتیب ادعای کیت توماس و سپس نقد آن تبیین می‌شود. لین وایت^۱ یکی از اندیشمندان بود که با قلم‌فرسایی در مقاله‌ای با نام «ریشه‌یابی تاریخی بحران بوم‌شناختی ما»^۲ که در سال ۱۹۶۷ منتشر شد به آموزه‌های کتاب مقدس مسیحیت و یهودیت حمله کرده است (۳). سپس، کیت توماس که در رشتهٔ تاریخ تحصیلات تکمیلی خود را به پایان رسانده، در سال ۱۹۸۳ کتابی در انگلستان به نام «انسان و جهان طبیعت»^۳ منتشر کرده و ادعای لین وایت را به حوزهٔ اسلامی تعمیم داده است. جلد کتاب فوق، در تصویر شمارهٔ ۱ قابل مشاهده است.

(تصویر ۱)

نیز اخذ شد. به خبرگان اطمینان داده شد که اطلاعات طبق موازین و اصول اخلاقی حفظ بماند. مدت زمان هر مصاحبه بین ۴۵ تا ۶۵ دقیقه و تعداد مصاحبه‌ها گاهی تا دو بار نیز طول کشید. در پایان مصاحبه، از خبرگان خواسته شد تا اگر موضوعی باقی مانده است، بیان نمایند و پس از تشکر و قدردانی از آنان دربارهٔ احتمال برگزاری مصاحبه‌های بعدی نیز صحبت شد.

یافته‌ها

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، مشخص شد ادعای کیت توماس در اتهام به قرآن کریم به‌عنوان یکی از عوامل بحران‌های محیط زیست بی‌پایه است. یکی از مشارکت‌کنندگان خبره در این باره چنین اظهار نمود: «کیت توماس در عصری زندگی می‌کرد که فضای حاکم در آن ضد آموزه‌های دینی بود. وی نیز مانند دیگر اندیشمندان معاصر در آسیب‌های پیرامون انسان به اتهام علیه دین دست زد» (خبرهٔ شمارهٔ ۱۷؛ متخصص در علم محیط زیست).

یکی دیگر از خبرگان در این باره به اصطلاحاتی پرداخته که کیت توماس مشابه کتاب مقدس مسیحیت قلمداد کرده و از قرآن کریم استخراج کرده است. وی افزوده است: «کیت توماس برخی اصطلاحات را مانند «اشرف‌بودن انسان»، از قرآن کریم استخراج می‌کند و معتقد است این اشرافیت بدون حصر است و موجب آسیب‌زدن انسان به محیط زیست می‌شود» (خبرهٔ شمارهٔ ۸؛ متخصص در علم کلام اسلامی).

کیت توماس نتوانسته به درک درستی از آموزه‌های اسلامی دربارهٔ برخی از اصطلاحات دست یابد و این، موجب خلط مبحث و شبیه‌سازی آموزه‌های اسلامی با دیگر ادیان شده است. یکی از خبرگان در این باره گفت: «آزادی و اختیار انسان از منظر قرآن کریم که خدای تعالی به انسان‌ها داده، به‌معنای مطلق و بدون قید نیست بلکه باید در جهت شریعت استفاده شود» (خبرهٔ شمارهٔ ۱۴؛ متخصص در علوم قرآن و حدیث).

با توجه به آنچه خبرگان در این زمینه تبیین نمودند، مجموعه‌ای از بایدها و نبایدهایی که در آموزه‌های کلامی موجود در قرآن کریم مشهود است، به این معنا است که انسان‌ها نباید بدون رعایت عدالت به محیط زیست آسیب بزنند بلکه باید به حفظ و نگهداری آن رو آورند و استفاده‌ای صحیح در زندگی داشته باشند. یکی از خبرگان در این باره

^۱ Lynn White

^۲ The Historical Roots of Our Ecological Crisis

^۳ Man and the Natural World

نامحدود در بهره‌برداری از منابع داده شده است» (۱). بنابراین، کیت توماس تصور نموده است که آیات فوق در قرآن کریم به معنای آزادی مطلق انسان است که می‌تواند به قلع و قمع محیط زیست بپردازد.

در این قسمت به بررسی انتقادی نظریه کیت توماس درباره اتهام واردشده به قرآن کریم پرداخته شده است. نخست معنای صحیح برخی از اصطلاحات قرآنی مشخص و سپس، چند اصل مهم از این کتاب ارزشمند درباره حفظ محیط زیست تبیین شده است.

الف) معنای صحیح برخی از اصطلاحات

کیت توماس بدون بررسی و تحقیق درباره قرآن کریم به آیاتی استناد نموده ولی از معنای حقیقی اصطلاحات قرآنی و نیز آیات و روایات مرتبط دیگر که نقش تفسیری دارند، غفلت نکرده است. به همین دلیل، باید درباره چند اصطلاح که در این آیات مشهود است، مفاهیم درست آنها تبیین گردد.

۱) خلافت الهی

از منظر قرآن کریم تنها موجودی که می‌تواند «خلیفه حق تعالی در زمین» باشد، انسان است. در آیه شریفه چنین آمده است: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ اِنِّي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره/ ۳۰)؛ «و (به یاد آر) وقتی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت» (۵). مقصود اصلی از خلافت در این آیه، خلافت و نمایندگی خدای تعالی در زمین است (۵، ۶). این کلام الهی به معنای هرج و مرج و تخریب منابع طبیعی و غیرطبیعی نیست؛ بلکه مقصود نگهداری و رشد آنها است. محمدحسین طباطبایی در تفسیر آیه مورد نظر به معنای دقیق خلافت که موجب فهم نادرست برخی مانند کیت توماس شده است، تصریح می‌کند: «یکی از شئون خلافت این است که صفات و اعمال مستخلف را نشان دهد و آینده صفات او باشد. کار او را بکند. پس در نتیجه خلیفه خدا در زمین باید متخلّق به اخلاق خدا باشد و آنچه خدا اراده می‌کند، او اراده کند و آنچه خدا حکم می‌کند، او همان را حکم کند و چون خدا همواره به حق حکم می‌کند «وَ اللّٰهُ يَفْضِي بِالْحَقِّ» (۵)، او نیز جز به حق حکم نکند و جز راه خدا راهی نرود و از آن راه تجاوز و تعدی نکند» (۷). سیدحسین نصر نیز درباره آیه مورد نظر به معنای درست خلیفه‌گری انسان در زمین اشاره کرده و معتقد است: «انسان باید نقش خویش را به‌عنوان خلیفه خداوند بر زمین، حافظ و نگهبان نظم طبیعی و شاهد بر این حقیقت که «همه طبیعت

کیت توماس معتقد است آیات مقدسی که لین وایت به‌عنوان دلیل بحران‌های زیستی مطرح کرده است، در آیات قرآن کریم نیز وجود دارد (۴). آیات مورد استناد عبارتند از:

۱) «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ اِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (بقره/ ۲۹)؛ «او خدایی است که همه موجودات زمین را برای شما خلق کرد و پس از آن به خلقت آسمان‌ها نظر گماشت و هفت آسمان را بر فراز یکدیگر برافراشت و او به همه چیز دانا است» (۵).

۲) «اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْاَرْضَ وَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الشَّجَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ وَ سَخَّرَ لَكُمْ الْفُلُوكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِاَمْرِهِ وَ سَخَّرَ لَكُمْ الْاَنْهَارَ وَ سَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دَائِبِينَ وَ سَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ وَ اَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَ اِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوها اِنَّ الْاِنْسَانَ لَظَلُوْمًا كَفَّارًا» (۵) (ابراهیم/ ۳۲-۳۴)؛ «خداست آن که آسمان‌ها و زمین را آفرید و باران را از آسمان فرو بارید تا بدان انواع ثمرات و حبوبات را برای روزی شما برآورد و کشتی‌ها را مسخّر شما کرد تا به امر او به روی آب دریا روان شود و نهرها را (به روی زمین) به اختیار شما جاری گردانید و خورشید و ماه گردنده و شب و روز را برای شما مسخّر کرد و از انواع نعمت‌هایی که از او درخواست کردید به شما عطا فرمود و اگر نعمت‌های (بی‌انتهای) خدا را بخواهید به شماره آورید هرگز حساب آن نتوانید کرد (با این همه لطف و رحمت خدا) باز انسان سخت ستمگر و کفرکیش و ناسپاس است» (۵).

۳) «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْاَرْضَ ذُلُوْلًا فَاْمْتَسُوا فِي مَنَازِكِهَا وَ كُلُوْا مِنْ رِزْقِهِ وَ اِلَيْهِ النُّشُوْرُ» (ملک/ ۱۵)؛ «او آن خدایی است که زمین را برای شما نرم و هموار گردانید؛ پس شما در پستی و بلندی‌های آن حرکت کنید و از روزی او خورید و (بدانید که) بازگشت همه خلایق به‌سوی اوست» (۵).

کیت توماس با استناد فوق به این نتیجه می‌رسد که «انسان آزاد» یا «انسان عزیز» موجب سوء استفاده از این تجویز قرآنی شده و سبب گردیده است که تخریب‌های مختلف در حوزه‌های متفاوتی از جمله محیط زیست صورت بگیرد. مصطفی محقق داماد در بخش بسیار کوتاهی از کتاب الهیات محیط زیست به دیدگاه لین وایت اشاره می‌کند. وی معتقد است: «کیت توماس با تمسک به آیاتی از قرآن مجید گفت قرآن نیز همانند مسیحیت و یهودیت چنین تعلیم داده که همه چیز در روی زمین برای انسان آفریده شده و به او اختیار

از خداوند سخن می‌گوید» به‌کمال ایفا کند. به این ترتیب، تخریب محیط طبیعی به‌معنای شکست در ایفای نقش انسانیت انسان است. این کار به‌معنای انجام‌دادن جنایتی واقعی علیه جهان خلقت است» (۸). بنابراین، مقصود آیات قرآن کریم از خلافت الهی در زمین، تجلی صفات الهی در آدمی است که البته تعداد محدودی از انسان‌ها به آن مقام دست می‌یابند. آنان پس از دستیابی به مقام فوق، طبق دیگر دستوره‌های الهی تخریب و آسیب‌زدن به محیط زیست را از گناهان می‌دانند و از آنها پرهیز می‌کنند.

ویژگی مهم انسانی که خود را به مقام خلیفه الهی رسانده، خداگونه‌بودنش است. جلوه‌گرشدن خدا در چنین انسان‌هایی موجب می‌شود تمایلات غیرمنطقی انسان فروکش کند و آزادی انسان در مسیر صحیح قرار بگیرد. عبدالله جوادی آملی در ذیل آیه «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره/ ۳۰)؛ «من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت» (۵)، چنین توضیح می‌دهد که خدای سبحان خلعت خلافت را با آیه فوق بر اندام موزون انسان وارسته پوشانید. اصل انشاء و ایجاد زمین به وسیله خدا است. همین خدا، انسان وارسته را جانشین خود قرار داد. پس، خلیفه باید مانند مستخلف عنه باشد. بنابراین، انسان خلیفه باید ضمن بهره‌برداری درست از منابع الهی، به آبادانی زمین و محیط زیست بپردازد تا زندگی مناسبی برای بشر فراهم شود (۹). بنابراین، از منظر آموزه‌های قرآنی، خلافت الهی در زمین به‌معنای مطلق‌انگاری در انجام فعالیت‌ها نیست بلکه انسانی که به مقام جانشینی می‌رسد باید در کارهای خود نسبت به هر چیزی حتی محیط زیست رفتاری شایسته انجام بدهد. از این‌رو، آسیب‌زدن به محیط زیست و تخریب آن با اصلاح مورد نظر سازگاری ندارد.

۲) کرامت و شرافت

یکی از اصطلاحاتی که در آیات مورد استناد کیت توماس موجب درک نادرست دیدگاه وی شده، «اشرفیت انسان» است. وی تصور نموده قرآن کریم به انسان برتری همیشگی داده و این به‌معنای تجویز هر کاری از جمله تخریب محیط زیست است. در برخی از آیات قرآن کریم به این اصطلاح اشاره شده است. برای نمونه: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَجْدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء/ ۷۰)؛ «و محققاً ما فرزندان آدم را بسیار گرامی داشتیم و آنها را (بر مرکب) در بر و بحر سوار کردیم و از هر غذای لذیذ و پاکیزه آنها را روزی دادیم و آنها را بر بسیاری از مخلوقات خود برتری و فضیلت کامل بخشیدیم» (۵).

انسان باید با اکتساب خوبی‌ها و پرهیز از بدی‌ها، خود را به مقامی که شایسته آن است برساند. انسان‌هایی که به آن مقام شایسته دست یافتند، خلیفه الهی در زمین خواهند بود که در قسمت قبل به آن اشاره شد. در قرآن کریم به این نکته مهم تصریح شده است: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ» (حجرات/ ۱۳)؛ «همانا بزرگوار و بافتخارترین شما نزد خدا با تقواترین شمایند» (۵). کرامت امری است خارق‌العاده که به واسطه تقرب در پیشگاه خداوند و لطافت روح و صفای باطن از انسان صادر می‌شود (۱۰). مرتضی مطهری در فرازی از آثارش به این نکته توجه می‌دهد که برتری و کرامت انسان به این است که به کارهای نیک و منطقی بپردازد. وی تصریح می‌کند: «منطق قرآن همین است. می‌گوید یک انسان به صرف اینکه از نسل بشر است نمی‌تواند احترام بیشتری از حیوانات را ادعا کند. یک انسان به‌موجب آنکه انسان است و شرافت‌های ذاتی انسانی و کمالات مختص انسانی را دارد می‌تواند محترم باشد. یکی از اموری که لازمه انسانیت انسان‌ها است، مسئله محترم‌شمردن پیمان و قرارداد است. انسان، انسان است نه به اینکه حرف بزند، بلکه به اینکه درحالی که می‌تواند دروغ بگوید راست بگوید. انسان، انسان است به اینکه به اختیار خودش پیمان ببندد و درحالی که برایش ممکن است خیانت کند، روی پیمانش بایستد ولو به ضرر خودش باشد. البته نمی‌گویم منحصر به اینها است، اینها از نشانه‌های انسانیت است» (۱۱).

وقتی انسان به درجه‌ای از معرفت خدا و بندگی دست می‌یابد باید به خدمت خلق بپردازد. خدمت به خلق معنایی عام دارد و مخلوقات مختلف از نبات و حیوان و انسان را در بر می‌گیرد. علامه طباطبایی در فصلی به نام «مراحل پنج‌گانه شناخت خدا» در کتاب علی (ع) و فلسفه الهی (۱۰) به شرح این عبارت نهج‌البلاغه می‌پردازد. چنین انسانی که به اکتساب کرامت خود پرداخته است، علاوه بر اینکه از آسیب‌زدن به مخلوقات از جمله محیط زیست پرهیز می‌نماید، تلاش می‌کند هر یک از مخلوقات به رشد و شکوفایی برسند و اگر مانعی در مسیرشان وجود دارد، برطرف کند.

۳) مالکیت و آزادی

یکی دیگر از اصطلاحاتی که درک نادرست آن موجب درکی نادرست در مسئله تخریب محیط زیست شده، «مالکیت و آزادی انسان» است. علاوه بر آیاتی که کیت توماس به آنها استناد کرده، در آیات دیگری نیز به این اصطلاح توجه شده است. برای نمونه: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ

نداشته بلکه نهی الهی صادر گردیده است.

ب) اصولی درباره حفظ محیط زیست

پس از تبیین صحیح اصطلاحاتی که کیت توماس نتوانست درک درستی از آنها بیابد، به چند مبنای اعتقادی-کلامی از منظر قرآن کریم پرداخته می‌شود که می‌تواند به درک درست اصطلاحات فوق باری کند.

۱) اراده و اختیار

یکی از دستوره‌های مهم قرآن کریم در برابر خلافت انسان از خدا، مسئولیت انسان در برابر نعمت‌های الهی است. طبق این دستورها، انسان‌ها باید نعمت‌هایی را که در خود و محیط زیستی‌شان وجود دارد غنیمت بشمرند و آنها را حفظ نمایند. آسیب به محیط زیست و بحران در آن با آموزه‌های قرآن کریم سازگاری ندارد و اشتباه‌های شخصی انسان‌ها می‌باشد. برای نمونه: «تَمَّ لَسْتُمْ لَكُمْ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ» (تکواثر / ۸)؛ «آنگاه در آن روز از نعمت‌ها شما را باز می‌پرسند» (۵). برخی از مفسران مقصود از «نعیم» را ولایت دانسته‌اند (۱۴). محمدحسین طباطبایی در تفسیر آیه مورد نظر معتقد است: «از ظاهر سیاق برمی‌آید که مراد از «نعیم» مطلق نعمت‌ها است؛ یعنی هر چیزی که کلمه «نعیم» بر آن صادق باشد؛ پس هر انسانی از هر نعمتی که خدا به او داده بازخواست خواهد شد» (۷). مفسران دیگر نیز به دیدگاه محمدحسین طباطبایی تمایل دارند (۱۵). در آیه‌ای دیگر چنین نازل شده است که «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً. إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعاً بَصِيراً. إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً» (انسان / ۱-۳)؛ «آیا بر انسان روزگارانی نگذشت که چیزی هیچ لایق ذکر نبود؟ ما انسان را از آب نطفه مختلط (بی‌حس و شعور) خلق کردیم و او را می‌آزماییم و بدین سبب دارای قوای چشم و گوش (و مشاعر و عقل و هوش) گردانیدیم. ما به حقیقت راه (حق و باطل) را به او نمودیم. حال خواهد [هدایت پذیرد و] شکر [این نعمت] گوید و خواهد [آن نعمت را] کفران کند» (۵). مرتضی مطهری درباره این آیه به آزادی انسان و مسئولیت او اشاره می‌کند و می‌گوید: «بنابراین، انسان یک موجود مجبور در مقابل دستگاه و خالق خلقت نیست. خالق خلقت از او چه خواسته است؟ از او آزادی خواسته است؛ او را به صورت یک موجود آزاد آفریده است، به صورت یک موجود مسئول، به صورت موجودی که رسالتی به عهده دارد» (۱۶). بنابراین، آزادی انسان به معنای بدون قیدبودن افعال اختیاری نیست؛

لَتَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَ سَخَّرَ لَكُمْ الْأَنْهَارَ» (ابراهیم / ۳۲)؛ «خداست آن که آسمان‌ها و زمین را آفرید و باران را از آسمان فرو بارید تا بدان انواع ثمرات و حبوبات را برای روزی شما برآورد و کشتی‌ها را مسخر شما کرد تا به امر او به روی آب دریا روان شود و نهرها را (به روی زمین) به اختیار شما جاری گردانید» (۵). آنچه از این‌گونه آیات استفاده می‌شود عبارت است از: «مالکیت حقیقی منابع زیست‌محیطی متعلق به خدا است. خداوند آن را در اختیار بشر قرار داده است. منظور از بشر، نوع بشر است نه فقط بشر زمان حاضر. غرض الهی از این امر، حفظ منابع و بهره‌گیری در حد نیاز است» (۱). بنابراین، مالک حقیقی جهان خدای تعالی است و آنچه در قرآن کریم درباره مالکیت انسان آمده به معنای استفاده از طبیعت است نه تخریب و ایجاد بحران در آن. حتی ثروت و امکاناتی که انسان‌ها به دست می‌آورند، مالک مطلق آن نیستند و اعتباری است. محمدتقی سبحانی تبریزی در این باره چنین تبیین می‌کند: «رابطه انسان با ثروت و فرآورده‌های مالی خود، فقط یک قرارداد اجتماعی و رابطه اعتباری است و هیچ نوع اصالت و واقعیتی در خارج ندارد و از این جهت با یک امضای کوچک رابطه او با ثروت خویش دگرگون و ارتباط او از هم گسسته می‌شود. اما مالکیت خدا بر جهان هستی به شکلی دیگر و به صورت واقعی و حقیقی است و هرگز قابل قیاس با مالکیت‌های اعتباری انسان‌ها نیست و اگر مالک است، از این نظر است که آسمان‌ها و زمین را از عدم و بدون هیچ نوع کمک از ماده‌ای به وجود آورده است و جهان هستی در هر لحظه و زمانی از او کسب وجود می‌نماید و در همه چیز وجود خود، مدیون خدا است» (۱۲). محمدحسین طباطبایی نیز به تصور اشتباه برخی از انسان‌ها در سوء استفاده از آزادی تصریح نموده است: «از آنجایی که انسان همه کارهای خود را با اختیار و انتخاب خود انجام می‌دهد، یک نوع آزادی عمل برای خویش احساس می‌کند و این آزادی را «مطلق» یعنی بی‌قید و شرط پنداشته و خواهان آزادی کامل گشته و از هر گونه محدودیتی گریزان است و به همین دلیل، از هر ممنوعیت و محرومیتی که متوجه او شود رنج می‌برد و بالاخره از هر محدودیتی که دامن‌گیر وی گردد، سنگینی و شکستگی مخصوص در خود حس می‌نماید و از این روی مقررات اجتماعی هر قدر هم کم باشد، چون تا اندازه‌ای انسان را محدود می‌سازد، مخالف طبع آزادی‌خواه وی خواهد بود» (۱۳). پس، اشتباه‌های برخی از انسان‌ها را در تخریب محیط زیست نمی‌توان به حساب آموزه‌های اسلامی گذاشت؛ زیرا تجویزی برای این امور وجود

مؤلف مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده است.

References

1. Mohaghegh Damad M. Elahiat-e Mohit-e Zist. 2 ed. Tehran: Moasseseh Pazuheshi Hekmat va Falsafeh Iran; 2015. (Full Text in Persian)
2. Bakhshande-Bali A. Andish-e Islami 1 (Shenakht-e Aghaz va Anjam-e Hasti). Qom: Daftar-e Nashr-e Maaref; 2018. (Full Text in Persian)
3. Pouyman L. Akhlagh-e Ziste Mohiti, Translated by Mostafa Malekian, Mohsen sulasi, Abbas Mokhber, Mohammad Ghaed, Moghdeh Daghighi, Hadi Ghobraei, Shojaei Mansooreh. Tehran: Tovseeh; 2003. (Full Text in Persian)
4. Thomas K. Man and the natural world: Changing attitudes in England 1500-1800: Penguin UK; 1991. (Full Text in Persian)
5. The Holy Quran. Translated by Mehdi Elahi Ghomshei. Qom: Imam Ali Ebne Abi Taleb; 2010. (Full Text in Arabic)
6. Tabarsi F. Javame al-Jame, translated by Abdul Hamidi. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Studies; 1996. (Full Text in Persian)
7. Tabatabai MH. Tafsir al-Mizan, translated by Mohammad Baqir Mousavi Hamedani. 5 ed. Qom: Daftar-e Entesharat-e Jameh Modaresin-e Hovzeh Elmīyeh Qom; 1995. (Full Text in Persian)
8. Nasr H. Ensan va Tabiat (Bohran-e Manavi Ensan-e Motejaded). 4 ed. Tehran: Daftar-e Farhang-e Nashr-e Eslami; 2008. (Full Text in Persian)
9. Javadi Amoli A. Islam and Mohit, Research by Abbas Rahimian Mohaghegh. 3 ed. Qom: Markaz-e Nashre Asra; 2007. (Full Text in Persian)
10. Tabatabai MH. Majmooh Maghalat. Qom: Bagh-e Ketab; 2008. (Full Text in Persian)
11. Motahari M. Majmooh Asare Ostad-e Shahid Motahari. 7 ed. Tehran: Entesharat-e Sadra; 2005. (Full Text in Persian)
12. Sobhani Tabrizi J. Tasvir-e Ensan-e Kamel dar Quran. Qom: Markaz-e Entesharat-e Daftar-e Tablighat-e Eslami; 1998. (Full Text in Persian)
13. Tabatabai MH. Amoozehay-e Eslam. Qom: Bagh-e Ketab; 2008. (Full Text in Persian)
14. Ghomi A. Tafsir al-Ghomi, Research by Tayyebeh Mousavi Jazayeri. Qom: Dar al-Kitab; 1984. (Full Text in Persian)
15. Tabarani S. al-Tafsir al-Kabir: Tafsir al-Quran al-Azim. Jordan: Dar al-Kitab al-Thaqafi; 2008. (Full Text in Persian)

در خود متجلی سازد. چنین انسانی به تخریب محیط زیست و ایجاد بحران نمی‌پردازد. «کرامت» انسان نیز این‌گونه است. این عباراتی که در قرآن کریم درباره انسان وارد شده است به معنای صدور بی‌قید و شرط برای افعال اختیاری انسان نیست. بلکه به این معنا است که انسان‌هایی که به این مقام می‌رسند، از افراط و تفریط پرهیز می‌کنند و کارهای درست انجام می‌دهند. همچنین، «مالکیت» انسان در طول مالکیت حق تعالی است و انسان باید در مقابل مالکیتی که با اذن الهی صورت گرفته است، مسئولیت خود را نیز شناسایی کند. از سویی دیگر، گزاره‌هایی در قرآن کریم وجود دارد که به مفاهیم اشاره شده تأکید دارد و موجب حفظ بیشتر محیط زیست می‌شود. برخی از آنها عبارتند از: «مسئولیت‌پذیری»، «عدالت‌ورزی» و «عمران و آبادانی».

محدودیت‌های پژوهش

یکی از محدودیت‌های تحقیق حاضر نبود آثار اعتقادی-کلامی با محوریت قرآن کریم بود که به‌طور مستقیم به نقد دیدگاه کیت توماس بپردازد. بدین جهت، پژوهشگر خود مبادرت به نوآوری کرده و با استفاده از خبرگان رشته‌های مختلف به نوآوری در مسئله مورد نظر پرداخته است.

پیشنهاد‌های پژوهش

با توجه به اهمیت پرداختن و بررسی دیدگاه‌های برخی از اندیشمندی که از ادیان مختلف به ادعاهای ناصواب درباره دین اسلام دست می‌زنند، پیشنهاد می‌شود این دیدگاه‌ها برای بررسی، تحلیل و نقد در پژوهشگاهی متمرکز صورت پذیرد. همچنین، همایش‌ها و نشست‌های علمی در این زمینه برگزار گردد.

قدردانی

از همه خبرگانی که در اجرای این تحقیق پژوهشگر را یاری نموده‌اند، تشکر و قدردانی می‌شود.

حامی مالی

بنا به اظهار مؤلف مقاله، این پژوهش حامی مالی ندارد.

تضاد منافع

16. Motahari M. Majmooh Asar-e Shahid Motahari. 7 ed. Tehran: Enteshrat-e Sadra; 2005. (Full Text in Persian)
17. Delshad Tehrani M. Sireh Nabavi "Mantegh-e Amali". Tehran: Darya; 2004. (Full Text in Persian)
18. Farahani F. Eghtesad-e Manabe-e Tabiee az Didgah-e Eslam. Tehran: Sazman-e Entesharat-e Pazuheshgah-e Farhang va Andish-e Eslami; 2010. (Full Text in Persian)
19. Ibn Abi Al-Hadid A. Sharh Nahj al-Balaghah Ibn Abi al-Hadid. Qom: Ayatollah al-Marashi School; 1999. (Full Text in Persian)

20. Bakhshandeh Bali A. Andishe Islami 1. Qom: Entesharat-e Maaref. (Full Text in Persian)
21. Bakhshandeh-Bali A. Changing Attitude toward Life as a Prevention and Treatment of Grief; a Review of Al-Kindi, Razi and Ibn Hazm's Views. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2020;6(1):144-52. (Full Text in Persian)
22. Faiz Kashani M. Haghayegh, Translated by Mohammad Bagher Saedi. Tehran: Shahid Motahari University; 2008. (Full Text in Persian)

